

Ədəbiyyat təlimində integrativ dərs: mahiyyəti və təşkili

Soltan Hüseynoğlu

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

Azərbaycan. E-mail: soltanhuseynoglu@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4182-6653>

XÜLASƏ

Təlimdə yenilik axtarışı həmişə olub. Daha səmərəli metodların, iş üsullarının, bütövlükdə tədris vasitələrinin müəyyən edilməsi qabaqcıl pedaqoq, metodist və müəllimləri daim düşündürmüş, ciddi uğurların əsası kimi dəyərləndirilmişdir. Ölkəmiz müstəqilliyini bərpa edəndən sonra təhsil islahatının həyata keçirilməsi istiqamətində aparılan işlər yeni təhsil proqramının hazırlanmasına və tətbiqinə, müasir təlim texnologiyalarından istifadəyə geniş meydan açdı. Nəzərə çarpan yeniliklərdən biri də təlimin əsas təşkil forması olan *dərsin* məzmun və strukturunda baş verən dəyişikliklər oldu. İnkişaf etmiş ölkələrdə artıq bu gün dərsin sərt reqlament tələb və mərhələlərinə şablon yanaşmalar bir kənara qoyulmuşdur. Son illər *sərbəst dərs*, *qeyri-standart dərs* anlayışlarının əsaslandırılması və tətbiqi geniş vüsət almış, yeni məşğələ tipinin – *integrativ dərsin* tətbiqi zərurətə çevrilmişdir. Bu dərs tipi, təəssüf ki, ölkə təhsil sistemində hələ də araşdırılmamış, haqqında yazılar dərc edilməmişdir. Bu ehtiyac nəzərə alınaraq, məqalədə integrativ dərsin mahiyyəti və təşkili yollarının şərhə diqqət mərkəzində saxlanmışdır.

AÇAR SÖZLƏR

integrasiya, integrativ dərs, fənlərarası əlaqə, fəal/interaktiv təlim, təlim metodu

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 17.02.2022
qəbul edilib: 22.02.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

METHODS

Integrative lesson in the study of literature: its essence and organization

Soltan Huseynoghlu

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: soltanhuseynoglu@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-4182-6653>

ABSTRACT

There has always been a search for innovation in learning. The identification of more effective methods, working methods, and teaching tools as a whole has always been on the minds of advanced educators, methodologists, and teachers, and valued as the basis for big successes. After the restoration of our country's independence, the activities in the implementation of educational reform created the big opportunities for the development and implementation of a new educational program and the use of modern learning technologies. One of the notable innovations was the change in the content and structure of the *lesson*, which is the main form of training. In developed countries, stereotyped approaches to the requirements and stages of strict regulations of the lessons are already set aside. In recent years, the justification and application of the concepts of *free lessons*, *non-standard lessons* has become widespread. The introduction of a new type of training – *an integrative lesson* – has become a necessity. This type of lesson, unfortunately, has not yet been studied and published.

KEYWORDS

integration, integrative lesson, interdisciplinary communication, active/interactive learning, teaching method

ARTICLE HISTORY

Received: 17.02.2022

Accepted: 22.02.2022

Giriş / Introduction

Təlimin əsas təşkili forması olan dərsə bağlı pedaqoji ədəbiyyatımızda az danışılmamışdır. Dərsin mahiyyəti, quruluşu, tip və növləri barədə istər didaktikada, istərsə də xüsusi metodikalarda geniş məlumat tapmaq mümkündür. Tarixi çox qədim olan ənənəvi dərs tipinin əleyhdarları da olmuş, onun qüsurları göstərilmiş, fərqli məşğələ formalarının tətbiqi məqsədəuyğun sayılmışdır. Belə yanaşma bu gün də mövcuddur. Bu qəbildən olan alimlərin fikrincə, dərs sərt reqlamenti, hər dəfə təkrarlanan mərhələləri ilə yeknəsəq məzmun qazanır, yorucu və maraqsız olur. Sınıfdəki şagirdlərin qavrama qabiliyyətləri arasında fərqi olmasa da belə fikirlərin yaranmasına az təsir etməmişdir. Təsədüfi deyildir ki, bu mövqeyin tərəfdarları fərqli inkişaf səviyyəsində olan şagirdlərlə işin dərsdə uzlaşdırılmasının çətinliyini mühüm dəlil kimi səsləndirirlər. Bu mövqedə olanların düşüncələrini, narahatlığını anlayışla qarşılayanlar az deyildir və yeni təkliflər ardıcıl olaraq eşidilməkdədir. Bir sıra ölkələrdə dərsi əvəz etmək məqsədilə reallaşdırılan məşğələ formalarının öyrənilməsinə və tətbiqinə meyil və maraq çoxalır. Məsələn, ABŞ-da dərslərin könüllü və məcburi olmaqla iki qismə ayrılması və tətbiqi digər ölkələrdə də (Hollandiya və s.) gerçəkləşdirilir. Könüllülük əsasında keçilən dərslərdə öyrənilməsi nəzərdə tutulan fənlərin mənimsənilməsi fərqli formalarda həyata keçirilir. Məsələn:

- şagirdlər (tələbələr) müəllimdən aldıkları fərdi tapşırıqları yerinə yetirir, müəyyənləşdirilmiş vaxtda görüşür, nəticə müsahibə ilə yoxlanılır;
- şagirdlər (tələbələr) aldıkları tapşırıqlara hazırladıkları yazılı cavabları müəllimə göndərir, müəyyən edilmiş vaxt ərzində digər şagirdlərin işləri ilə birlikdə müzakirəsi təşkil edilir;
- şagirdlər (tələbələr) layihələr üzərində işləyir, müəyyənləşdirilmiş vaxtda onların müzakirəsi və müdafiəsi təşkil olunur;
- mənimsənilmiş bilik və bacarıqların sistemə salınması məqsədilə sınıfdəki bütün şagirdlərlə birlikdə yarımillərin sonunda – bir neçə dərs saatında müzakirə, tətbiq və qiymətləndirmə həyata keçirilir və s.

Dərs, onun strukturu, tipləri, variantları və s. bağlı axtarıqların aparılması, təkmilləşdirmələrin həyata keçirilməsi, yeni formaların müəyyənləşdirilməsi, əlbəttə, təqdirəlayiqdir. Bir şərtlə ki, uğurlu olanlardan imtina edilməsin...

Bu məqamda bir cəhətə diqqət edilməsi vacibdir: yeni dərs tipinin müəyyənləşdirilməsi ilə, mövcud dərsin fərqli elementlərlə, priyom və iş üsulları ilə zənginləşdirilməsini qarışdırmaq olmaz. Yeni dərs tipinin yaranması, təkmilləşməsi və onun tədrisi az vaxt içərisində reallaşsa bilməz. Bu, zamana ehtiyacı olan bir

prosesdir. İllərin sınağından çıxmış dərs tipinin məzmununda və quruluşunda dəyişikliyin baş verməsi isə, səriştəli müəllimin demək olar ki, bütün dərslərində özünü göstərir. Hər ikisi üçün isə ümumi olan cəhətlər (dərsə verilən tələblər) həmişə var: təlim materialına əsaslanmaqla həyat üçün vacib olan bacarıqların inkişaf etdirilməsi, emosional təsirin yaradılması, dərsə davamlı marağın təmin edilməsi, dərsə daha adekvat materialların cəlb olunması bu qəbildəndir.

Təlimin təşkili üçün faydalı, məqsədyönlü forma sayılan dərslərin aradan qaldırılmasına yox, onun daim təkmilləşdirilməsinə, elmdə, həyatda baş verən dəyişikliklərə, yeniliklərə cavab verəcək səviyyəyə yüksəldilməsinə çalışmaq lazımdır. Bu baxımdan, yeni dərs tiplərinin hazırlanması, eksperiment yolu ilə sınaqdan keçirilməsi və dəyərləndirilməsi istiqamətində işlərin təşkili vacibdir. Dərs ehkamçılığı, doqmanı qəbul etmir. Bu məqamda dərslərin mərhələlərinə kor-koranə tabe olmağı təbliğ və müdafiə edənlərin mövqeyinin yanlış olduğunu xatırlatmaq yerinə düşər. Məsələn, fəal/interaktiv təlim metodu kimi tanılan diskussiyanın (və onun müxtəlif formalarının) tətbiqində müzakirənin sərbəst aparıldığını, dərslərin mərhələlərinin “unudulduğunu” təcrübə təsdiq edir. Yaxud bədii əsərlərin məzmununun öyrənilməsində faydalı sayılan oxu texnologiyalarının tətbiqi ilə keçən dərslərin əksəriyyəti yuxarıda adı çəkilən *sərbəst dərs* anlamına uyğun gəlir və mərhələlərin gözlənilməsinə ehtiyac qalmır.

Yeni tip dərslər müəyyənləşdirilərkən, belə demək mümkünsə, yalnız fənnin, mövzunun və problemin mənafeyi düşünülməməli, dərslərin strukturu, mərhələləri müəllim və şagirdə öz fəaliyyətlərini geniş, əhatəli gerçəkləşdirməyə imkan verməlidir. Əlavə mənbələrin, həyati problemlərin dərsə cəlb edilməsinə heç nə mane olmamalı, həyatın dərk edilməsi, dünyanın həqiqi mənzərəsinin qavranılması bu yeni tip dərslərin başlıca məqsədi kimi dəyərləndirilməlidir. Çoxmüddətli araşdırma, ilkin sınaq dərslərinin təşkili təsdiq edir ki, integrativ dərslər bütün bu məsələlərin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli mövqeyə malikdir.

İntegrativ dərslərin mahiyyəti və təşkili

Suallar yaranır: İntegrativ dərsə böyük maraq göstərilməsinə səbəb nədir? Bu dərslərin özəlliyi hansılardır? İntegrativ dərslərin təşkili metodikasına nələr daxildir? Yeni təlimi yanaşmada integrativliyin prinsip səviyyəsində qəbul edilməsi nə ilə bağlıdır? Təbiət hadisələrinin, eləcə də cəmiyyətdə baş verənlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması elmdə öz təsdiqini çoxdan tapıb. Deməli, obyektiv aləmdə hər şey qarşılıqlı əlaqədədir. Bu, elmlərin qarşısına belə bir mühüm vəzifə qoyur: obyektiv gerçəkliyin qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq, öyrənmək və nəticədə, ona bu və ya digər

dərəcədə təsir etmək. Ona görə də elmlərin qarşılıqlı əlaqədə olması obyektiv xarakter daşıyır. Bu əlaqə, əməkdaşlıq və gerçəklik haqqında daha dolğun təsəvvürün qazanılması, əsaslı nəticələrin çıxarılmasına geniş imkan yaradır. Təlimdə integrativliyin təmin edilməsinin əsasında da bu obyektiv yanaşma dayanır. Təsadüfi deyildir ki, *integrasiya* latın mənşəli “*integer*” sözündən olub, *tam* (*bütöv*) anlamındadır. Təlimdə integrativliyin təmin edilməsi dünyanın (bizi əhatə edən gerçəkliyin) elmi (həqiqi) mənzərəsinin bir tam halında formalaşması (dərək edilməsi) məqsədindən irəli gəlir. Integrativ dərslər marağın güclü olmasının birinci və başlıca səbəbi məhz budur. Təlimdə interaktivliyin təmin edilməsi məqsədi, əlbəttə, bununla məhdudlaşmır. O, təlimin ali məqsədlərinin – təlim, tərbiyə və inkişafın uğurla reallaşdırılmasına ciddi töhfələr verməsi ilə fərqlənir.

“İnteraktiv dərslər” anlayışının mahiyyəti, eləcə də bu qəbildən dərslərin təşkili ilə bağlı fərqli, bir sıra hallarda isə ziddiyyətli fikirlər vardır. Bu mülahizələrdə diqqəti daha çox cəlb edən isə “fənlərarası əlaqə” və “integrativ dərslər” anlayışları arasındakı əlaqələrin izahıdır. Bu fikirləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

- fənlərarası əlaqələrdən istifadə olunan dərslər interaktiv dərslər hazırlıq mərhələsi kimi izah olunur;
- fənlərarası əlaqələrin tətbiqi ilə keçilən dərslərin materialları integrativ dərslərin əsasını təşkil edir;
- fənlərarası əlaqələrin reallaşdırılması ilə keçilən dərslərin məzmun və texnologiyası integrativ dərslərin təminatçısı rolunu oynayır və s.

Bu anlayışların oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi hər birinin özəl xüsusiyyətlərinin aydın təsəvvür edilməsindən asılıdır. Əvvəlcə fənlərarası əlaqənin başlıca xüsusiyyətlərinə nəzər salaq. Fənlərarası əlaqə səriştəli müəllimin bütün dərslərində özünü göstərir. Deməli, dərslərdə fənlərarası əlaqənin yaradılması, əsasən, epizodik xarakterli olub, qısa vaxt ərzində reallaşdırılır. Müəllim yeni təlim materialının *öyrənilməsində*, *möhkəmləndirilməsində*, yaxud *tətbiqində* şagirdlərin digər fənlər üzrə mənimsədikləri bilik və bacarıqlara əsaslanmağa bilər. Məsələn, V sinfin ədəbiyyat dərslərində *heca vəznini* haqqında məlumatın öyrənilməsi şagirdlərin Azərbaycan dili fənnindən heca haqqında mənimsədikləri bilik və bacarıqlara əsaslanmaqla həyata keçirilir. Yaxud dil dərslərində *xitab* haqqında öyrənilənlər V sinifdə Ə.Cavadın “Azərbaycan! Azərbaycan!” şeirinin, eləcə də digər əsərlərin tədrisində yada salınır və tətbiq edilir.

Təbiidir ki, ədəbiyyat dərslərində daha çox Azərbaycan dili və tarix fənlərinə müraciət olunur. Azərbaycan dili ilə ədəbiyyatın əlaqəsi, əsasən, aşağıdakı istiqamətlərdə özünü göstərir:

- danışiq səsləri;
- alliterasiya, assonans;
- ahəng qanunu;
- heca, vurğu, xitab, qafiyə;
- açıq və qapalı heca;
- sözlərin məna qrupları;
- orfoepiya qaydaları;
- poetik sintaksis (bədi sual, bədi nida, bədi təzad və s.);
- bədi təsvir vasitələri;
- cümlə, onun quruluşu, növləri;
- üslublar və s.

Hər iki fənnin tədrisi zamanı bu istiqamətlərdəki əlaqələrin reallaşdırılmasına əlverişli imkan yaranır.

Ədəbiyyatın tarix fənni ilə əlaqəsi daha çox aşağıdakı istiqamətlərdə mümkün olur:

- icmal mövzular;
- monoqrafik mövzular;
- ayrı-ayrı bədi nümunələr.

Ədəbiyyat təlimində fənlərarası əlaqələrin tətbiqindən danışılarkən incəsənətin digər növləri üzrə işin təşkili də nəzərdə tutulur. Buna etiraz edənlər, fikrimizcə, haqlı deyillər. Unudulmamalıdır ki, fənlərarası əlaqələr dedikdə, yalnız tədris fənləri nəzərdə tutulmur, incəsənətin digər növlərinin dərsə cəlb edilməsi təbii və məntiqli hesab olunur. Beləliklə:

- ədəbiyyat və rəssamlıq;
- ədəbiyyat və musiqi;
- ədəbiyyat və teatr;
- ədəbiyyat və kino;
- ədəbiyyat və heykəltəraşlıq;
- ədəbiyyat, opera və s. ədəbiyyat təlimində müraciət olunan faydalı vasitələr kimi dəyərləndirilir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, fənlərarası əlaqə fənn müəllimi tərəfindən təkbaşına həyata keçirilir və bu zaman dərsin strukturunda heç bir dəyişiklik baş vermir. Bu da etiraf edilməlidir ki, fənlərarası əlaqələrin tətbiqi, əksər hallarda,

geniş, əhatəli hazırlıq işlərinin aparılmasını tələb etmir. Təcrübəli müəllim dərslərini planlaşdırılması mərhələsində tədris materialına (mövzuya, problemə, ədəbi hadisəyə, fakta və s.) digər fənlərə məxsus müvafiq məlumatlardan hansı məqamlarda, necə yararlanacağı barədə düşünür və qeydlər aparır. Eləcə də şagirdlərlə aparacağı işin məzmunu üzərində dərslər hazırlıq mərhələsində daha çox düşünən müəllim istifadə edəcəyi sualları, gözlənilən cavabları dəqiqləşdirir.

“Fənlərarası əlaqə” anlayışının bir özəlliyi də digər fənlərdən dərslər cəlb olunanlara münasibətlə bağlıdır. Cəlb olunanlar hansı təlim materialı ilə əlaqəlidirsə, məhz onun dərindən mənimsənilməsinə yardımçı olur. Başlıca məqsəd, niyyət də budur. Əlbəttə, cəlb olunanlar yeni şərait və yeni müstəvidə nəzərdən keçirildiyindən onların da müəyyən incəliklərinin hiss olunmasına, başa düşülməsinə imkan yaranır, eləcə də qazanılmış biliklər təkrar olunaraq möhkəmləndirilir. Məsələn, dil dərslərində xitabla bağlı mənimsənilmiş biliklərdən ədəbiyyat dərslərində istifadə prosesində cümlənin müxtəlif hissələrində xitabın tələb etdiyi durğu işarələri barəsindəki məlumat möhkəmləndirilir və zənginləşdirilir. Yaxud xitab yerində həm canlıların, həm də cansızların işləmə bildiyi konkret bədii mətnlərin əsasında nəzərdən keçirilir və s.

Müşahidələrdən aydınlaşır ki, təlim prosesində əlaqələrin müəyyən edilməsi və bu istiqamətdə müstəqil işlərin təşkili şagirdləri ciddi şəkildə maraqlandırır. Fənlərarası əlaqələrin tətbiqinə vərmiş edən şagirdlər, bir müddət sonra bu və ya digər ədəbi fakt, hadisə və s. səsleşən digər fənn üzrə biliklərini müstəqil olaraq xatırladırlar, aralarındakı bağlılığı açıqlamağa səy göstərirlər. Belə məqamlarda müəllimdən psixoloji dəstək görən şagirdlərdə daha irəli getmək meyili güclənir.

Məktəb təcrübəsində müşahidə edilən digər özəl cəhət dərslərdə yaranan situasiyanın müəllimi fənlərarası əlaqəyə müraciət etməyə yönləndirməsidir. Daha dəqiq deyilsə, belə hallarda əlaqənin yaradılması planlaşdırmada və dərslər hazırlıq mərhələsində nəzərdə tutulmamış olur. Bu gözlənilməz təlimi vəziyyət müəllimdən metodik ustalıq tələb edir; o, sözcülüyə, vaxt itkisinə yol vermədən bu əlaqənin əsas cəhətlərini diqqətə çatdırmaqla şagirdləri fəal olmağa, müvafiq fikirlərini sərbəst ifadə etməyə, əhəmiyyətli dərəcədə müstəqillik nümayiş etdirməyə istiqamətləndirməlidir.

Fənlərarası əlaqə üzrə dərslərdə aparılan iş, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, həmişə qısa vaxt müddətində tamamlanmır. Cəlb olunan materialın tutumundan, müəllimin məqsədindən asılı olaraq, bu işin həcmi geniş, ona sərf edilən vaxt isə çox ola bilər. Belə olan halda, işin necə təşkil ediləcəyi barədə dərslər hazırlıq mərhələsində ətraflı düşünmək və müəyyənləşdirilmiş metodik yanaşmanı plana daxil etmək vacib olur.

Məsələn, dərsdə bədii əsərlə onun səhnə həyatını əlaqələndirməyi məqsəd seçən müəllim bunu iki formada həyata keçirə bilər:

1. teatr tamaşasından kiçik bir səhnə üzrə iş;
2. əsərlə onun səhnə həyatının müqayisəsi üzrə iş.

Birinci halda ədəbi qəhrəmanın tamaşada necə təqdim edildiyini aydınlaşdırmağa imkan verən, yaxud ideyanın açılmasında əhəmiyyətli rolunu oynayan bəzi səhnələrin təhlili kimi məqsədlər nəzərdə tutula bilər. Bunun üçün dərsdə çox vaxt tələb olunmur və müəllim müsahibədən istifadə etməklə şagirdlərin fəallığını yarada bilər. Bir şərtlə ki, müsahibə üçün müəyyənləşdirilmiş suallar düşündürücü olsun. Məsələn, “Oqtay Eloğlu” tamaşasından Oqtayla Səməd bəyin ilk – əsərin əvvəlindəki dialoqunu əks etdirən səhnənin nümayişindən sonra aparılan müsahibədə aşağıdakı suallardan istifadə edilməsi məqsəduyğundur:

- Səhnə ilə tanışlıq Oqtay obrazı haqqında təsəvvürünüzə yeni nə əlavə etdi?
- İzlədiyiniz səhnədə bədii mətnə fərqli nə müşahidə etdiniz?
- Fərqli cəhətləri uğurlu hesab etmək olarmı? Onlar obrazların başa düşülməsinə təsir edirmi?

İkinci formanın tətbiqi ilə əlaqənin yaradılması isə dərsə ciddi hazırlaşmağı, planda əhatəli qeydlər aparmağı tələb edir. Dramatik əsərlərin təhlilinə həsr edilmiş dərslərdən birini bütövlükdə bu əlaqə üzərində qurmaq mümkün və faydalıdır. Bu dərsdə təkcə əsərin ideyasının, obrazlarının dərinə başa düşülməsi, təhlili deyil, həmçinin incəsənətin bir növü kimi teatr sənətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri barədə şagirdlərdə aydın təsəvvürün yaradılması məqsədi reallaşdırılır.

Tamaşaya baxış hansı formada təşkil edilməlidir? Bu, iki formadan biri seçilməklə həyata keçirilə bilər:

- a) şagirdlər internetin imkanlarından yararlanmaqla asudə vaxtlarında tamaşaya bütövlükdə baxa bilər;
- b) dərsdə obrazların və ideyanın başa düşülməsində daha əhəmiyyətli rolunu oynayan səciyyəvi səhnələr texniki imkanlardan istifadə edilməklə izlənilə bilər. İkinci forma bilavasitə müəllimin müşahidəsi ilə gerçəkləşdiyi üçün daha səmərəli olur.

Bu da unudulmamalıdır ki, ədəbiyyat incəsənətinin növü kimi məktəbdə əhatəli şəkildə öyrədilən yeganə fəndir. Onun tədrisi incəsənətin digər növləri: kino, opera sənəti, musiqi, rəssamlıq və s. barədə şagirdlərdə fənlərarası əlaqə zəminində zəruri təsəvvürün formalaşmasına əlverişli imkan yaradır.

Bəs “interaktiv dərs” anlayışı üçün səciyyəvi olan cəhətlər hansılardır?

İnteraktiv dərslər fənlərarası əlaqələrin tətbiqi ilə keçilən dərslərdən həm məzmununa, həm də quruluşuna görə fərqlənir. Bu dərslər bütövlükdə integrasiyaya əsaslanır, ən azı digər iki fənnin uyğun materiallarının cəlb olunmasını nəzərdə tutur. Belə dərslərdə integrasiya daha dərin, geniş və çoxşaxəli olması ilə fərqlənir. Fənlərarası əlaqələrin tətbiq olunduğu dərslərdən (o, artıq qeyd edildiyi kimi, bir müəllimin çoxcəhətli biliyinin, zəhmətinin sayəsində reallaşır) fərqli olaraq, integrativ dərslər bir neçə müəllimin iştirakı ilə keçilir. Başqa sözlə, dərslər neçə fənn cəlb olunursa, onların sayı qədər də müəllimin iştirakı təmin edilir. Onlar dərslər müddəti bərabər, yanaşı işləyir, mövzunun (problemin) öyrənilməsinə, nəzərdə tutulmuş bacarıqların yaradılmasına öz töhfələrini verir, eyni bir məqsədin əldə olunmasına səy göstərirlər. Əlbəttə, dəvət edən müəllim dəvət olunanlara “ev sahibliyi” edir. Yəni, məsələn, ədəbiyyat fənni üzrə integrativ dərslər dəvət edilmiş tarix, coğrafiya, musiqi müəllimlərinin fəaliyyətini ədəbiyyat müəllimi uzlaşdırır, o, aparıcı olur. Lakin bu, digər müəllimlərin dərslərdəki işini, belə demək olarsa, ikinci dərəcəli iş kimi qiymətləndirməyə qətiyyətlə əsas vermir. Bu müəllimlərin hər biri mövzunun (problemin) öz fənlərinin mövqeyindən dərinlikdən qavranılmasına, müstəqil dəyərləndirilməsinə çalışır, nəticələrin birləşməsinə, öyrənilən mövzu barədə şagirdlərdə tam, vahid təsəvvürün formalaşmasına səy göstərirlər. Təsəvvür deyildir ki, integrativ dərslər müxtəlif fənlərin faktlarına, məlumatlarına, məzmununa və qanunauyğunluqlarına əsaslanmaqla təlimi prosesə bütöv mexanizm kimi baxmağa imkan yaradır. Deməli, müxtəlif fənlər üzrə mənimsənilmiş bilik və bacarıqlar integrativ dərslərdə birləşərək öyrənilən (araşdırılan) mövzuya (problemə) tabe mövqedə çıxış edir, bununla da təlimi obyektə (öyrənilənə, araşdırılana) kompleks yanaşmanı təmin edir.

İntegrativ dərslərin bir özəlliyi də şagirdlərin müxtəlif növ fəaliyyətinə geniş imkan yaratmasıdır. Belə dərslərdə bilik kateqoriyalarının hər biri özünü qabarıq şəkildə göstərir. Fakt və hadisələrin yada salındığını (deklarativ bilik), müqayisə qaydalarının, təhlil yollarının tətbiq edildiyini (prosedural bilik), problemin həlli istiqamətində araşdırmanın aparıldığını (konseptual bilik) asanlıqla müşahidə etmək olur.

Bu dərslərdə müxtəlif tərəkki növlerini, Blum taksonomiyasının səviyyələrini ehtiva edən tapşırıqların tətbiqinə geniş imkan yaranır. Bütün bunlar integrativ dərslərdə araşdırılan mövzunun (problemin, faktın, anlayışın və s.) hertərəfli nəzərdən keçirilməsinə, eləcə də məntiqi, tənqidi və yaradıcı tərəkki növünün inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

İnteqrativ dərslər adi dərslərin çərçivəsindən kənara çıxır. Şagirdlər yaradıcılıq bacarıqlarını həyata keçirmək üçün belə dərslərdə geniş imkan qazanır, müstəqil işləməyə böyük maraq və həvəs göstərirlər. Bu isə onların intellektual səviyyələrinin yüksəlməsinə, dünyagörüşlərinin, bədii-estetik duyumlarının zənginləşməsinə səbəb olur. Belə dərslərdə yeniliklərin çox olması, reallaşdırılan vəzifələrin rəngarəngliyi, istifadə olunan materialların zənginliyi şagirdlərin idrak fəaliyyətinin səmərəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

İnteqrativ dərslərdə bir neçə fənnin materialları ilə işləyən şagirdin nitqinin inkişafına əlverişli şərait yaranır, söz ehtiyatı daha da artır, cəlb olunan fənlərə, incəsənət növlərinə baxışlarında, münasibətlərində dəyişiklik, irəliləyiş baş verir.

İnteqrasiyanı *diferensiasiyaya* qarşı qoyanlar yanılırlar; onların hər ikisi fənlərin mahiyyətində, biliklərin ümumiləşdirilməsi üsullarının axtarılmasında özünü qabarıq şəkildə göstərir. Başqa sözlə, fərqli bacarığa sahib olan şagirdlər inteqrativ dərslərdə problemin həllinə fərdi yanaşma imkanı əldə edir. Bu, pedaqoji elmlərdə ciddi müzakirə obyektinə olan *fərdi diferensial yanaşma* probleminin həllinə dəyərli töhfə verir.

İnteqrativ dərslər üçün mühüm cəhətlərdən biri də inteqrativ əsasda öyrənilməsi nəzərdə tutulan mövzunun (problemin, faktın, hadisənin və s.) üst-üstə düşməsi, yaxud çox yaxın olmasıdır. Daha dəqiqi, öyrənmə obyektinə cəlb olunan fənlər (eləcə də incəsənət növləri) üçün ortaq olmalıdır. Bu, digər fənlər üzrə öyrənilən biliklərin inteqrativ dərslərdə mexaniki gətirilməsi, təkrarlanması deyildir. Öyrənilməsi nəzərdə tutulan obyektə müxtəlif fənlərdə fərqli yanaşmanın olduğu unudulmamalıdır. Bu fərqli yanaşmalara inteqrativ dərslərdə sistemli baxış ümumiləşdirmə aparmağa, hər birinin spesifikliyini nəzərə almaqla, onları tam halda mənimsəməyə, yeni, daha əsaslandırılmış nəticə çıxarmağa imkan verir. Deməli, bu məqamda inteqrasiya müəyyən mövzunun (problemin və s.) öyrənilməsi məqsədilə müxtəlif fənlərin ümumi yanaşma əsasında bir tam halında birləşməsi anlamında başa düşülməlidir. Deyilənləri ümumiləşdirsək olar, inteqrativ dərslər:

- müəyyən obyektin, anlayışın, hadisənin hərtərəfli nəzərdən keçirilməsi, araşdırılması, ümumiləşdirmə əsasında dəyərləndirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır;
- sistemli biliyin, dünyanın vahid mənzərəsinin formalaşmasına dəyərli töhfə verir;
- təfəkkürün səmərəli fəaliyyətini və bir sistem şəklində formalaşmasını təmin edir;
- təxəyyülü fəallaşdırmaqla zənginləşdirir;

– öyrənilənlərə müsbət emosional münasibətin yaranmasına səbəb olur.

İnteqrativ dərsdə adi dərsdəkindən fərqli *psixoloji mühitin* yarandığını da unutmamaq olmur. Bu, müəllim və şagirdlər üçün yeni, fərqli situasiya deməkdir. Müəllim seçdiyi materialların yaradacağı effekti, təhsilçilərdə baş qaldıracaq hissi-emosional vəziyyəti tam aydınlığı ilə təsvir etməli, şagirdlər isə daha yüksək əqli-hissi fəallığa hazır olmalıdırlar. Bu cür dərslərdə emosional-obrazlı qavramanın səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olur, təxəyyülün, diqqətin, yaddaşın səmərəli işi təmin edilir.

İnteqrativ dərslərin səmərəli keçməsi bir sıra şərtlərin nəzərə alınması nəticəsində mümkündür. Bunlardan birincisi və başlıcası öyrəniləcək obyektin (təlim materialının) düzgün seçilməsidir. Bu, dərsləri təşkil edən müəllimin (inteqratorun) üzərinə böyük məsuliyyət qoyur. Seçdiyi mövzunun əhəmiyyətli, çoxcəhətli olması, digər fənlərdə də mühüm mövqə tutması müəllimin diqqət mərkəzində dayanmalıdır. Bu mövzu geniş tədqiqat aparmağa imkan verməli, şagirdlər üçün maraqlı olmalıdır.

Dərsləri aparmağa cəlb edilmiş müəllimlərin yüksək peşə hazırlığı, müasir texnologiyalardan istifadə bacarığı, yaradıcı işləməyə nə dərəcədə meyilli olmaları nəzərə alınmalıdır. Onlar birgə işləmək, əməkdaşlıq etmək kimi keyfiyyətlərə malik olmalıdırlar.

İstifadəsi nəzərdə tutulan bütün vasitələrin (metod, priyom, iş formaları, iş növləri, əyani və texniki təchizat) dərsləri keçəcək müəllimlərin birgə səyi əsasında müəyyənləşdirilməsi və hazırlanması vacibdir.

İnteqrativ dərs planının hazırlanması xüsusi mərhələ olub, böyük diqqət və gərgin iş tələb edir. Bu, əslində, dərslərin gedişini tam əhatə edən geniş ssenari şəklində olmalıdır. Mürəkkəb quruluşa malik inteqrativ dərslərin hər mərhələsində reallaşdırılacaq işin təsviri, müstəqil iş üçün veriləcək tapşırıqlar, şagirdlərlə işin məzmunu və s. ən xırda incəliklərinə qədər bu ssenaridə öz əksini tapmalıdır. Dərsləri təşkil edən müəllimin təqdim etdiyi ilkin plan bütün müəllimlərin iştirakı ilə müzakirə olunur, zənginləşdirilərək mükəmməl məzmun qazanır.

İnteqrativ dərslərin quruluşu bir sıra tələblərin nəzərə alınması ilə şərtlənir. Bu, ilk növbədə müxtəlif fənlərdən təqdim ediləcək məlumat və materialların dəqiq, yığcam, lakin dolğun olması, başlıcası isə onların qarşılıqlı məntiqli əlaqələrinin gözlənilməsi ilə səciyyələnir. Deyilənlər inteqrativ dərsləri hazırlığın, onun keçirilməsi və nəticəsinin mərhələlər şəklində ifadə edilməsinə imkan verir. Bu mərhələlərdə icra olunan işləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

I mərhələ. Hazırlıq: müəllim qrupunun yaradılması; dərsin məqsəd və quruluşunun müəyyən edilməsi; materialların seçilməsi və sistemləşdirilməsi; tətbiq olunacaq texnologiyaların müəyyənləşdirilməsi; şagirdlərlə işin məzmun və formalarının hazırlanması; dərsin ümumi ssenarisinin qurulması.

II mərhələ. Dərsin keçilməsi.

III mərhələ. Keçilən dərsin təhlili; nəticələrin çıxarılması.

Sözsüz ki, integrativ dərsin keçilməsinin təşəbbüskarı olan müəllim (integrator) bu mərhələlərin hər birinin əsas təşkilatçısı və aparıcısı olur. İşin ağırlığı onun üzərinə düşür, o, qeyd edildiyi kimi, daha çox məsuliyyət daşıyır. Aparıcı müəllim dərse cəlb olunan digər fənn müəllimlərini “boş əllə” qarşılamır. Məsələn, o, hazırlıq mərhələsində aydın təsəvvür etməlidir ki, nəzərdə tutduğu integrativ dərsi keçməyə onu yönləndirən motiv hansıdır və bu dərsin məqsədi nədir. Müəllim, həmçinin integrativliyin tərkibini – komponentlərini (bunlardan hansının əsas, hansının köməkçi olduğunu), integrativliyin formalarını, əlaqələndirilən materiallar arasındakı rəhbərliyin xarakterini, materialların dərstdəki yerini – struktur ardıcılığını müəyyən etməlidir. Hazırlıq mərhələsində müəllimin işi bununla məhdudlaşmır. O, şagirdlərlə dərstdən əvvəl və dərslər zamanı görüləcək işlərin məzmun və formaları ilə bağlı düşünməli, eləcə də fənn müəllimlərinin dərstdəki fəaliyyətinin uzlaşdırılması qaydalarını müəyyənləşdirməlidir. Bütün bunlar digər müəllimlərlə müzakirə edilir, dəqiqləşdirilir və ümumi razılıq əsasında dərslərin ssenarisi hazırlanır. Təşkilatçı müəllim dərstdə aparıcı kimi digər müəllimlərin prosesə qoşulmasına, müsahibənin, müstəqil işlərin, müzakirələrin aparılmasına istiqamət verir. Lakin o, bütün bunları mövqeyini qabarıq nəzərə çarpdırmadan, “pərdə arxasından”, “görünməz çubuğu” işə salmaqla həyata keçirir.

Bu işlərin səmərəli şəkildə reallaşdırılması integrativ dərslərin keyfiyyətini və əhəmiyyətini birə-beş artırır. Başqa sözlə, dərstdə şagirdlərin idraki maraqları əhəmiyyətli dərəcədə artır, onlar öyrənilənlərə müxtəlif müstəvidən baxmaq imkanı əldə edir, təsəvvürlərində bütöv, tam mənzərə canlanır...

Etiraf edilməlidir ki, integrativ dərslər müəllimin də peşə ustalığının artmasında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Məzmunca mürəkkəb, quruluş baxımından sadə olmayan bu dərslər, yeni və müxtəlif texnologiyaların tətbiqini qaçılmaz edir. Başlıcası isə bu dərslərdə texnologiyaların integrasiyası – qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi labüddür. Dərslər və onda baş verən proseslərə yeni yanaşma müəllimin inkişafı üçün faydalı stimül rolunu oynayır. Digər fənn müəllimləri ilə əməkdaşlıq da müəllimin dünyagörüşünün, bilik cəbbəxanasının zənginləşməsinə az təsir etmir.

Elmi-metodik ədəbiyyatlarda inteqrativ dərslərin səviyyəyə fərqli olduğu vurğulanmışdır. Bununla bağlı fikirlərdəki ziddiyyəti, dolaşıcılığı açıq-aşkar görmək olur. Səviyyə adı ilə təqdim olunanların bir qismi dərslə hazırlıq mərhələsi kimi dəyərləndirilə bilər. Daha geniş yayılan dörd səviyyəyə nəzər salaq:

I səviyyə – “Bəsit” hesab edilən bu səviyyənin mahiyyəti belə izah olunur: inteqrativ mövzunun, məqsədin formalaşdırılması və inteqrativ anlayışların müəyyənləşdirilməsi;

II səviyyə – Əhəmiyyətinə görə yaxın olan anlayışların müəllimlər tərəfindən toplanması;

III səviyyə – Müqayisəli ümumiləşdirmə (öyrədici xarakter daşıyır);

IV səviyyə – Müqayisəli ümumiləşdirmə (şagirdlərin qrup işi).

Göründüyü kimi, ilk iki səviyyə inteqrativ dərslə hazırlıq mərhələsində icra olunan işlərdən heç nə ilə fərqlənmir. Sonrakı iki səviyyə isə çoxcəhətli inteqrativ dərslərin cüzi bir hissəsini əhatə edir.

Bəs inteqrativ dərslərin hansı tipləri və növləri vardır?

Bu barədə vahid fikir yoxdur. Daha doğrusu, pedaqoji ədəbiyyatda inteqrativ dərslərin tip və növləri barədə deyilmiş fikirlərdə fərqlərlə yanaşı, ziddiyyətlər də mövcuddur. Onun qeyri-standart dərslərin tipi olduğunu bütün tədqiqatçılar qəbul edirlər. Qeyri-standart dərslərdə müxtəlif texnologiyaların, təlimi yanaşmaların tətbiqinin mümkünlüyü məqsədəuyğun sayılır. Bu, təbiidir, ümumiyyətlə, qeyri-standart dərslərdə müxtəlif təlimi yanaşmalara məxsus metod, priyom, iş formaları, iş növlərinin və s. tətbiqi məqbul hesab edilir. Belə olan halda dərslər müxtəlif, rəngarəng formalar ala bilər. Görünür, inteqrativ dərslərin tip və növlərinin müəyyənləşdirilməsində yaranan fikir ayrılığının bir səbəbi də elə budur.

İnteqrativ dərslərin daha geniş yayılmış növləri aşağıdakılardır:

- koordinə edilmiş dərslər;
- kombinə edilmiş dərslər;
- layihə əsaslı dərslər.

Əslində, dərslərin təsnifatında tiplər və onlara daxil olan növlər göstərilir. Tədqiqatçıların inteqrativ dərslə münasibətində bunu müşahidə etmək olur. Məsələn, yuxarıdakı dərslərin hansı tiplərə aid olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün deyildir.

Birinci növün (koordinə edilmiş dərslərin) mahiyyəti bundan ibarətdir: bir fənn üzrə bilik digər fənnə aid biliklərlə əsaslandırılır. Deməli, belə dərslərdə müxtəlif bilik sahələrinə (digər fənlər üzrə biliklərə) epizodik müraciət edilir.

İkinci növün (kombinə edilmiş dərslər) mahiyyəti belədir: bu cür dərslər bir fənnin – təşkilənin (aparıcı fənnin) əsasında reallaşdırılır və bir neçə fənnin ona qovuşması ilə baş tutur. Bu, eyni bir problemi müxtəlif mövqedən araşdırmağa imkan yaradır.

Üçüncü növün (layihə əsaslı dərslər) mahiyyəti belə şərh olunur: müxtəlif elm sahələrinə (fənlərə) aid məlumatlardan istifadə etməklə öyrənilən mövzu (problem və s.) fərqli baxımlardan, mövqelərdən nəzərdən keçirilir və araşdırılır.

Məhdud həcmdə olan metodik yazılarda dil və ədəbiyyat dərsləri üçün integrativ dərslərin *tipləri* barədə danışılsa da, bu təsnifat geniş yayılmamışdır. Həmin təsnifat aşağıdakı kimidir:

- fənlərarası əlaqələr səviyyəsində integrativ dərslər;
- bədii mətnlə iş əsasında rəhbərlik nitqin inkişafı üzrə integrativ dərslər;
- sözün sənət səviyyəsində öyrənilməsi üzrə integrativ dərslər.

Bunlar, göründüyü kimi, dərslər tiplərindən daha çox dərslər formalarına bənzəyir. Dərslər tipləri ümumiləşdirici səciyyəsi, çoxplanlı olması ilə seçilir və növlərində konkretləşir.

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, integrativ dərslərin uğurlu nəticəsi ona hazırlığın səviyyəsindən asılıdır. Bu cür dərslərin ərsəyə gəlməsi isə həm zaman, həm böyük zəhmət, həm də metodik ustalığ və peşə hazırlığı tələb edir. Bir nəfər bu dərsləri nə hazırlaya, nə də keçə bilər. Integrativ dərslər bir neçə fənn müəlliminin birgə əməyinin nəticəsi kimi meydana çıxır. *Şübhə etməmək olar ki, fənlərin (humanitar, təbiət...) integrasiyası gec-tez baş verəcəkdir. Universitetlər integrativ fənləri tədris etmək üçün müəllim hazırlayacaqdır. Bu fənlər üçün təhsil proqramlarının (kurikulumların) hazırlanması zərurətə çevriləcəkdir. Bütün bunlar yaxın gələcəyin, bəlkə də bir az uzaq gələcəyin işidir. Amma həmin prosesin başlanğıcı indiki halda integrativ dərslərdir.* Bu dərslər bu gün müəllimin təşəbbüsü ilə keçilir. Belə dərslərin mahiyyətini, əhəmiyyətini məktəb rəhbərlərinin lazımı səviyyədə dəyərləndirmələri, yaradıcı müəllimləri həvəsləndirmələri, onlara yardım etmələri vacibdir. Unudulmamalıdır ki, integrativlik müasir təlimin *prinsiplərindən* biri kimi qiymətləndirilir. Deməli, bu prinsipə təlim prosesində addımbaşlı əməl edilməli, o, müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin əsasında dayanmalıdır. Onun prinsip səviyyəsində qəbul edilməsinin səbəbi isə yuxarıda sadalanan faydalı cəhətləri ilə izah olunur.

Nəhayət, belə bir sualın cavabının aydınlaşdırılmasına ehtiyac duyulur: Ədəbiyyat təlimində integrativ dərslərin təşkilinə hansı hallarda, hansı materialların öyrənilməsində müraciət etmək məqsədəuyğundur?

Bu suala əvvəlki səhifələrdə qismən cavab verilmişdir: digər fənlərlə ortaq mövzu, problem, fakt, hadisə və s. öyrənilməsində integrativ dərslərdən istifadəyə

əlverişli imkan yaranır. Ədəbiyyat fənninin məzmun zənginliyi bütün siniflərin materialları əsasında belə dərslərin təşkilinə şərait yaradır. Bu, həm digər fənlər əsasında, həm də incəsənətin başqa növlərinin dərslərə cəlb olunması ilə reallaşdırıla bilər. Bu imkan aşağıdakı şəkildə konkretləşdirmək mümkündür:

- V-VII siniflərdə bədii əsərlərin öyrənilməsində (Azərbaycan dili, tarix, təsviri incəsənət, musiqi, rəssamlıq, kino sənəti və s.);
- VIII-IX siniflərdə bədii əsərlərin öyrənilməsində (Azərbaycan dili, tarix, təsviri incəsənət, musiqi, rəssamlıq, teatr, kino, opera sənəti və s.);
- X-XI siniflərdə bədii əsərlərin öyrənilməsində, sənətkarın tərcümeyi-halının və yaradıcılığının mənimsənilməsində, icmal materiallarının tədrisində (Azərbaycan dili, tarix, coğrafiya, təsviri incəsənət, musiqi, rəssamlıq, teatr, kino, opera sənəti və s.).

İnteqrativ dərslər, artıq qeyd edildiyi kimi, tətbiq olunan strategiyalardan asılı olaraq, fərqli formalarda ola bilər. Qeyri-standart dərslər kimi dəyərləndirilən bu dərslərdə dərslərin mərhələlərinə sərbəst yanaşılır. Bu, həmin dərslərdə rəngarəngliyin yaranmasına, nəticədə yeknəsəqlikdən uzaq, maraqlı dialoqa, müzakirə və diskussiyaya əsaslanan məşğələnin meydana çıxmasına səbəb olur. Bu barədə müəyyən təsəvvür yaradan yığcam nümunəyə (inteqrativ dərslərin geniş təsviri ayrıca bir yazının – məqalənin mövzudur) diqqət edək: X sinifdə “Koroğlu” dastanının təhlilini inteqrativ dərslərin təşkili ilə keçməyi düşünən ədəbiyyat müəllimi dərslərin ümumi mənzərəsini əks etdirən ilkin qeydlərini hazırlayır. Bu qeydləri o, dərslərdə iştirak edəcək tarix, coğrafiya, təsviri incəsənət, musiqi müəllimləri ilə birlikdə ətraflı müzakirə etməyə hazırlaşır. Yalnız ciddi müzakirələr, əlavələr və zənginləşdirmələrdən sonra son variant – dərslərin ssenarisi hazır hesab edilir. Ədəbiyyat müəllimi birinci növbədə dərslər üçün mövzu müəyyənləşdirir və onu ilkin qeydində yazır: “Koroğlu türk xalqlarının qəhrəmanıdır”. Ardınca dərslərdə reallaşdırılacaq ümumi məqsədləri, məzmun standartlarını, istifadə olunacaq təlim və tədris materiallarını və s. qeyd edir. Müəllim digər fənlərdən dərslərə cəlb olunacaq materialları, təxminən də olsa, ilkin qeydində yazır. Onun qeydləri (dərslərin ilkin planı), əsasən, aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

Məqsəd:

1. “Koroğlu türk xalqlarının qəhrəmanıdır” mövzusunun şagirdlərin müstəqil başa düşüb dəyərləndirmələrinə nail olmaq;
2. Xalq qəhrəmanına müxtəlif elm sahələrində, incəsənət növlərində münasibəti aydınlaşdırmaq, dəyərləndirmək, ümumi nəticə çıxarmaq;

3. Müvafiq məzmun standartının (1.2.2. Davranış və əməllərinə, başqaları ilə qarşılıqlı münasibətlərinə, yazıçının mövqeyinə, digər surətlərin mühakimələrinə əsaslanmaqla obrazları təhlil edir) reallaşmasına səy göstərmək.

Ümumi vəzifələr:

Təhsilverici: “Koroğlu” dastanı ilə bağlı müxtəlif elm sahələrindən, incəsənət növlərindən seçilmiş tutarlı faktlardan istifadə etməklə şagirdləri abidənin tarixi əhəmiyyətini, ideyasını anlamağa yönləndirmək;

İnkişafetdirici: dərslə cəlb olunan materiallar (musiqi, rəsm əsərləri, opera və s.) əsasında şagirdlərdə dünyagörüşün, estetik zövqün inkişafına nail olmaq;

Tərbiyəedici: vətənpərvərlik hissələrinin tərbiyə edilməsi, xalqımızın qəhrəmanlıq və mübarizələrlə dolu keçmişinə maraq və məhəbbətin formalaşdırılması.

Dərslə cəlb olunacaq materiallar:

- “Koroğlu” dastanı və onun baş qəhrəmanı Koroğlu haqqında tarixi materiallardan yığcam məlumatlar;
- dastan haqqında xüsusi ədəbi tədqiqatlardan məlumatlar;
- türk xalqlarının dastan və Koroğlu haqqındakı araşdırmalarından yığcam məlumatlar;
- dastan və onun baş qəhrəmanı haqqında rəssamlıq və heykəltəraşlıq işləri barədə məlumatlar;
- “Koroğlu” operasından və filmindən fraqmentlər və s.

Əlbəttə, dərslin təchizatı bunlarla məhdudlaşmır. Digər fənn müəllimləri ədəbiyyat müəlliminin təqdim etdiyi ilkin variantın üzərində işləyir, əlavələr edirlər. Tədqiqatın kiçik qruplarda aparılması nəzərdə tutulduqda, hər qrup üçün tapşırıqların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilir. Bu tapşırıqlarda, təbiidir ki, dərslə cəlb olunan fənlərin (və incəsənət növlərinin) mövzu üzrə araşdırılmasına önəm verilir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, integrativ dərslin hazırlanması gərgin zəhmət, yaradıcılıq və bir neçə fənn müəlliminin birgə əməyi sayəsində ərsəyə gəlir.

Nəticə / Conclusion

Tədqiqat aşağıdakı nəticənin çıxarılmasına səbəb olmuşdur:

– ölkəmizdə təhsil islahatının həyata keçirilməsi yeni təlimi yanaşmaların, yeni texnologiyaların tətbiqinə geniş meydan açdı. İndi artıq *dərslər* fərqli məzmununda və strukturda təşkilinin vacib olması barədə fikirlər eşidilməkdədir. Pedaqoji ədəbiyyatımızda *sərbəst dərslər*, *qeyri-standart dərslər* anlayışlarının mahiyyətinin aydınlaşdırılması və onun təşkili metodikasının işlənilməsinə diqqət daha da artırılmalıdır.

– qeyri-standart dərslərdən olan inteqrativ dərslərin təşkilinə ədəbiyyat təlimində geniş imkan vardır. Əlverişli təlim materialları bütün siniflərdə bu qəbildən olan dərslərin tətbiqini mümkün edir və bu, sosial sifariş kimi dəyərləndirilməlidir. Dünyanın (bizi əhatə edən gerçəkliyin) bütöv, bir tam halında qavranılması istəyi inteqrativ dərslərə marağı artırmışdır. Təlim prosesində buna nail olmaq kompleks fənlərin sayəsində mümkündür.

– “fənlərarası əlaqə” və “inteqrativ dərslər” anlayışlarını eyniləşdirmək, yaxud aralarına keçilməz sədd çəkmək doğru deyildir. Hər ikisinin əsasında inteqrasiya dayanır, xüsusi hazırlıq, böyük zəhmət tələb edən inteqrativ dərslərdən fərqli olaraq, fənlərarası əlaqələrin reallaşdırıldığı dərslər hər gün keçilir. Səriştəli müəllimin bütün dərslərində bu əlaqələr xatırladılır, digər fənlərdən mənimsənilmiş bilik və bacarıqların tətbiqinə diqqət yetirilir.

– inteqrativ dərslərin tip və növlərinin müəyyənləşdirilməsi ciddi araşdırma tələb edir. Bu gün təklif olunan təsnifatların təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur;

– inteqrativ dərslər bir neçə fənnin (incəsənət növünün) dərslə cəlb olunması ilə reallaşdırılır. Bu, araşdırılan mövzuya (problemə və s.) müxtəlif bucaq altında baxmaq, münasibət bildirmək və ümumiləşdirmə aparmaq imkanı yaradır.

– inteqrativ dərslərin ilkin mənzərəsini əsas fənnin müəllimi çızır. Hazırlanmış ilkin plan digər fənn müəllimləri ilə birlikdə müzakirə edilir, zənginləşdirilir və tamamlanır.

– fənlərin inteqrasiyası qaçılmazdır. Gələcəkdə pedaqoji universitetlərdə inteqrativ dərsləri tədris edən mütəxəssis hazırlığına başlanılacaqdır. Şübhəsiz, bu istiqamətdə yeni təhsil proqramları hazırlanacaq, həmin dərslərin səmərəli keçilməsi üçün yeni texnologiyaların tətbiqi zəruri olacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Hüseynoğlu S. (1991). Dram əsərlərinin öyrədilməsi və teatr tamaşaları. “Ana sözü”, № 2. Bakı, s.8-20.
2. Браже Т.Г. (1996). Интеграция предметов в современной школе. «Литература в школе», № 5. Москва, с.9-18.
3. Федорец Г.Ф. (1983). Межпредметные связи в процессе обучения. Ленинград, 196 с.
4. Харунжев А.А. (2003). Интегрированный урок как один из способов формирования информационной культуры. «Интеграция образования», № 3. Москва, с.14-32.
5. Ядровская Е.Р. (2018). Методика преподавания литературы. Москва, 236 с.